

Абдулла ҚОДИРИЙ

Иштирок этувчилар

Отабек - “оғир табиатлик, улуғ гавдалик, кўркам ва оқ юзлик, келишган, қора кўзлик, мутаносиб қора қошлиқ ва эндигина мурти сабз урган бир йигит” - романнинг бош қаҳрамони, савдогар, Юсуфбек ҳожининг ўғли, бир муддат Тошкентдаги Бекларбеги мадрасасида таҳсил олган, йигирма тўрт ёшда.

Кумуш - “қуюқ жингила кипрак”лари остидан “тимқора кўзлари” боқиб тургувчи, “қоп-қора камон, ўтиб кеткан нафис, қийиқ қошлари чимирилган-да, нимадир бир нарсдан чўчиган каби” кўрингувчи, “тўлған ойдек ғуборсиз оқ юз”лик ўн етти-ўн саккиз ёшлардаги, марғилонлик Мирзакарим қутидор қизи, Отабекнинг маъшуқаси; роман охирида кундоши Зайнабнинг таомга қўшиб берган захаридан ўлади.

Зайнаб - тошкентлик Олим понсадбошининг қизи, “ўн етти ёшлар чамалиқ, кулчалик юзлик, оппоққина, ўртача ҳуснлик”, Ўзбек ойимнинг ўғли Отабек учун танлаган келини, Кумушнинг кундоши: роман охирида Отабек талоқ қўяди ва у жинни бўлиб қолади.

Юсуфбек ҳожи - Тошкент ҳокимининг мушовир-маслаҳатчиси, Тошкентнинг машҳур аъёнларидан бири; Отабекнинг отаси, халқ, эл-юрт манфаатини ўйлайдиган фидойи шахс.

Ўзбек ойим - Юсуфбек ҳожининг хотини, эллик беш ёшларда; чала-думбул табиатлик, аммо эрига ўткирлиги билан машҳур хотин, унча-мунча тўй ва азаларга “кавшим кўчада қолган эмас” деб бормайди.

Ҳасанали - Отабекнинг “маънавий отаси”, ҳожи хонадонининг қули, олтмиш ёшлар чамасида; ўзига хос маънавий қиёфага эга қаҳрамонлардан бири.

Мирзакарим қутидор – Юсуфбек ҳожининг марғилонлик дўсти, савдогар, “қора қош, қора кўз, кўркама юз”лик, қирқ беш-эллик ёшлар чамалик киши, Кумушнинг отаси.

Офтоб ойим – “ўттуз беш ёшлар чамалиқ гўзал, хуш бичим бир хотин”, Мирзакарим қутидорнинг жуфти ҳалоли, яъни Кумушнинг онаси.

Ойша буви – Офтоб ойимнинг онаси, етмишлардан ошган кампир.

Ҳомид – Отабекнинг рақиби, Зиё шоҳичининг қайниси, чақимчилик, “қўланса гаплар учун яратилган одам”, романдаги шахслараро конфликтда асосий ўринда туради; ўттиз беш ёшларда, Отабек томонидан ўлдирилади.

Зиё шоҳичи – Марғилон бойларидан, Юсуфбек ҳожининг дўстларидан бири, Мирзакарим қутидорнинг уйига Ҳасанали билан Отабек томонидан Кумушни сўраб совчи бўлиб боради.

Роман сюжети

“1264-инчи ҳижрий, далв ойининг ўн еттинчиси, қишки кунларнинг бири, қуёш ботқан, тевақдан шом азони эшитилади...” жумласидан кейин Марғилондаги карвонсарой тасвирланади. У ерга қўноқ бўлган тошкентлик савдогар йигит Отабекни излаб, марғилонлик Раҳмат билан Ҳомид келади. Улар ҳол-аҳвол сўрашиб, танишганларидан кейин Отабекнинг Марғилонга сотиш учун нима нарсалар олиб келгани, уйланишдек бир мураккаб иш, ўзбекона урф-одатлар, келин қилишдаги ота-оналарнинг орзу-истаклари хусусида суҳбат бўлади. Отабекнинг “маънавий отаси”, улар хонадонининг қули Ҳасанали хизмат қилиб, чой ташиб юради. Марғилондаги ота қадрдонлари Отабекни меҳмонга айтишади. Бир суҳбат мажлиси Зиё шоҳичининг уйида, сўнгра Мирзакарим қутидор уйларида бўлиб ўтади. Суҳбат маҳали Отабек Шамай таассуротларини, ўрисларнинг идора тизимидаги афзалликлар, Туркистондаги аянчли ҳолатни тузатишга доир қарашларини гапирди. Отабекнинг кенг дунёқарашига, ижтимоий ҳаёт муаммоларини теран муҳокама қилишига ҳамма қойил қолади. Шу зайлда Отабек марғилонлик ота қадрдонлари билан яқиндан танишиб олади. Бироқ унинг табиатида ғалати бир тушуниб бўлмайдиган руҳий ўзгаришлар содир бўлади. Бу

ҳолатларни зимдан кузатган Ҳасанали Отабекнинг Мирзакарим қутидор қизи Кумушни севиб қолганини аниқлаб, Зиё шоҳичи билан қутидорнинг уйига совчиликка боради. Мирзакарим қутидор билан Офтоб оймнинг ўзаро музокара, муҳокамаларидан кейин Кумушнинг Марғилонда қолиши шарти билан совчиларга ризолик сўзи берилади.

Тўйга ҳозирлик бошланади; бир кечада ҳамманинг тушига тўй кириб чиқади. Кумуш ҳайратланади, ўзининг тўйи бўлаётганига ишонқирамайди. “Қизлар мажлиси – гуллар, лолалар, тўтилар, қумрилар мажлиси!” Қизлар, гуллар мажлиси қуради. Аммо Кумушни маҳзунлик ҳолати, ички бир безовталиқ, изтироб, ғам-алам асло тарк этмайди. Офтоб ойм ташвишга ҳам тушиб, эгачисига ёзғиради. Урфга биноан никоҳ ўқилиб, маҳр ҳам белгиланади. Кумуш турмушга узатилади. Тўй куни чимилдиқда Отабекни кўриб, ҳайратдан донг қотади ва “Сиз ўшами”, деб сўрайди; ўзи кутмаган бир бахтга эришади. Марғилонга келганининг иккинчи куни Мирзакарим қутидорнинг ташқи ҳовлисидан оқиб ўтадиган ариқдан аср намозига таҳорат суви олиш учун кирган Отабекни “тақдир шамоли” Кумушга рўбарў қилади ва шу дақиқадан бошлаб унда “у афифага қарши бир ишқ, ҳам чин бир ишқ”, муҳаббат мажороси туғилади. Ўша биринчи нигоҳлар тўқнашувида Кумушда ҳам жуда кам кишиларга насиб бўладиган “бир дурри бебаҳо” туйғу пайдо бўлади. Юқоридаги гапни айтишига сабаб шу эди.

Бу даврда Тошкент осмонида қонли булутлар кезинади. Тошкент ҳокими Азизбек Қўқонга бўйсунмай исён кўтаради. Қора чопон ва қипчоқ низолари авжга чиқади. Отабекка отаси Юсуфбек ҳожи мактуб битиб, унда ўша безовталиқ тафсилоти баён этилиб, эҳтиёт бўлиши, Фарғонада ўзини Азизбекнинг шериги деб нотўғри ўйлаб, ўғлига зарар етказишлари мумкинлиги ҳамда шаҳар тинчигунча Отабекнинг Марғилонда кутиб туриши таъкидланади.

Тўйдан етти кун ўтиб, Ҳомиднинг Марғилон ҳокими Ўтаббой қушбегига бориб чақишлари натижасида Отабек билан Мирзакарим қутидор хиёнаткорликда айбланади ва ҳибсга олинади. Тошкент Қўқон сипоҳлари томонидан қамал қилинган қалтис бир вазиятда Ҳасанали нажот истаб Юсуфбек ҳожи олдига келади.

Гуноҳкор сифатида қўлга олинган Зиё шоҳичи билан Раҳматга зиндон жазоси берилади. Отабек билан Мирзакарим қутидор қатл этилиши арафасида нажот фариштаси ўлароқ Юсуфбек ҳожи ёзган мактубни кўтариб, Ўтаббой қушбеги ҳузурида

Кумуш пайдо бўлади. Вазият муҳокамасидан кейин Отабек билан Қутидорнинг айбсиз экани маълум бўлади ва ҳибсдан озод этилади.

Гарчанд Юсуфбек ҳожи бир оз эътироз билдирса ҳам, етмиш кунлик қамалдан силласи қуриган Тошкент аҳлига Азизбек ўттиз икки тангадан солиқ солади. Халқнинг ғазаби аланга олади. Юсуфбек ҳожи бошчилигида Азизбекка қарши исён кўтаради. Умидсиз Қўқонга қайтаётган Нормухаммад қушбегига Юсуфбек ҳожи чопар юборади. Қўқонлик сипоҳлар Тошкентни эгаллайди ва Азизбек икки оёғидан отга судратма қилиб ўлдирилади.

Ўтаббой қушбеги Отабек билан Мирзакарим қутидорни озод қилганидан кейин чақимчи – “бир ғариб бечора”нинг арзи Қўқонга – ёшгина Худоёрхон номидан ҳукуматни бошқараётган Мусулмонқул қўлига етиб боради. Мусулмонқул Ўтаббой қушбеги ва Отабекни ўрдага чорлайди. Савол-жавоблардан кейин Отабекни жаллодга топшириш арафасида Тошкентдан чопар келади. Ҳасанали Юсуфбек ҳожининг илтимосига кўра, Нормухаммад қушбегининг Мусулмонқулга ёзган мактубини олиб келади. Отабек мўъжиза туфайли иккинчи марта ўлимдан қутулиб қолади. Юсуфбек ҳожининг хизматлари эвазига ўлимдан қутилган Отабекка Мусулмонқул ҳеч уялмай-нетмай илжайганча заррин тўн кийдиради.

* * *

Гарчанд Отабекнинг Марғилондан уйланганидан Юсуфбек ҳожи унча норизо бўлмаган эса-да, Ўзбек ойим ўғлининг бу ишига, Марғилонга қатнаб юришиларига чидаб тура олмайди. Орадан бир йиллар ўтиб, Ўзбек ойим Отабекни Тошкентдан уйлантириш пайига тушади. Ўз мартабаларига мос келин излайди. Ҳасаналига аравани ҳозирлатиб, еттинчи марта кўчага чиққанида Олим понсадникига боради; қудаларга хос суҳбат бўлади. Гапни бир жой қўйиб, уйига келиб ўша фикрини Юсуфбек ҳожига етказди. Сўз ўнқови келганидан Юсуфбек ҳожи ўз ўғлига “устидан бир иш қилиб” қўйганини, Ўзбек ойим шу ишни, яна ҳам аниқлаштириб, уни Олим понсадбошининг қизига унаштириб келганини айтишади. Иккинчи уйланиш юзасидан олиб борилган оилавий музокаралар, ота-она орзусининг ғолибияти, Отабекнинг таслимияти билан якун

топади. Юсуфбек хожи Мирзакарим қутидорга Отабекни Тошкентдан ҳам уйлантириш ниятлари борлиги юзасидан мактуб ёзади. Қутидор вазиятни – Отабекнинг ота-оналари орзусини тушунади, Офтоб ойим эса боши янчилган илондек тўлғанади. Охир-оқибат қайин ота, қайин она ва ҳатто Кумуш ҳам Отабекнинг Тошкентдан уйланишига кўнишади. Отабек Зайнабга уйлантирилади.

Хиёнатлик мактублари билан Жаннат опа воситачилигида Ҳомид Отабек ва Кумуш орасига тушиб, қутидор хонадонига сохта талоқ хатларини киритади. Отабек Қутидорнинг эшигидан “... борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз... уятсиз!” деган сўзлар билан ҳақоратланиб қувланади. Энди Отабекнинг Тошкентдан Марғилонга бесамар келиш ва кетиш даври бошланади. Шу орада у ўзини Шокирбек деб танитиб, ҳар Марғилон борганида уста Алим уйига кўнади. Уста Алим билан Саодат бошидан кечган фожеавий бир қисмат эгаларининг тарихидан бохабар бўлади.

Кумуш шариатга зид талоқ хати олганидан олти ойлар ўтиб, Ҳомиддан унга совчилар келади. Аммо Кумушнинг ота-онаси бундан кейин қизлари эр қилмасликка қаттиқ аҳд этгани жавобини беради. Совчилар келаверади, рад жавобини олиб кетаверади. Барчасига бир хилда Кумушнинг юқоридаги жавоби айтилади. Бир куни Мирзакарим қутидор аччиқланиб, қизи туфайли шаҳарда бош кўтариб юра олмай қолаётганини, Кумушни узатишга кўндиришни хотини Офтоб ойимга қаттиқ тайинлайди. Навбатдаги совчилардан бирига, яъни Марғилоннинг бойларидан Салим шарбатдорнинг ўғли Комилбекка Кумушни узатиш режалари тузилади.

Қутидор эшигидан қувилган Отабек изтироблар ичида қовурилади, ўзига қайин ота томонидан қилинган ўша ҳақсиз муносабат сабабини сира тушунмайди; ўйлайвериб, ўйининг тагига ета олмайди. Ўзини савдо ишлари билан чалғитмоқчи бўлади, бўзахўрликка берилади. Унинг ой-кунлари беором ва бесаранжом равишда ўтиб туради. Отабекнинг Марғилонга қуруқ қатнаб юришининг еттинчи мартасида, яъни орага совуқлик тушиб, қувланганига ўн саккиз-ўн тўққиз ойлар ўтганидан кейин кўчада икки кишининг суҳбатидан Кумушни эрга берилаётгани хусусида жонсўз бир хабарни эшитиб йўл ўртасида михланиб қотиб қолади. “Кишининг хотинини талоқсиз чиқариб ол-да, бу кун эрга бер”, деб ўзича гапирди, телбаланиб Марғилон кўчаларида кезинади. Шу кечаси “Хўжа Маъоз” мозори зиёратхонасида тунни бедор ўтказди. Тонг маҳали уста Алимнинг уйига кириб келади ва у ердаги суҳбат жараёнидан уста Фарфи

тилидан ўз тақдирига тегишли гаплардан – Ҳомиднинг Кумушга уйланиш нияти борлигидан, чақимчилик билан қутидор ва уни дор остига олиб борилишига ҳам ўша сабабчи бўлганидан, ўз тилидан сохта талоқ хати ёзиб, қайин отасига киритгани ва, ниҳоят, Кумушга бўлажак куёв – Комилбекнинг қотили ҳам тахминларга кўра, Ҳомид эканидан хабар топади. Отабек тадбир қўллаб, уста Алим қўшниси уйдаги машварат – маслаҳатда Содиқ, Мутал, Жаннат опа ва Ҳомидларнинг режаларини – душанба куни кечаси Маликбой майдони орқали қутидор ҳовлисининг орқа томонини ковлаб, Кумушни олиб қочмоқчи бўлганларини билиб олади. Душанба куни кечаси уч душманга қарши дилдорининг уйи ортида якка ўзининг олишиши, ёр оёқлари остида қонли тупроққа қоришиши Отабекка шоирона бир туйғулар инъом этади. Уч барзанги душманга қарши олишувда кичкина бир жароҳат олган Отабек ёлиб келади; учала душмани ҳам ўлади. Маликбойнинг майдонидаги бу воқеани эшитган аҳли Марғилон хайратдан ёқа ушлайди. Уларни ўлдирган одам сирлигича қолади. Ўзининг аслида ким эканини танитган Отабек ҳолатидан уста Алим сирни – қотилни билиб олади ва “Зап қилгансиз, Отабек”, дейди. Отабек унга ўзини Шокирбек деб атаб юргани учун узр сўрайди ва ўша биринчи учрашувлардан тортиб, то охирги воқеаларгача батафсил сўзлаб беради; сўнгра Қутидорга тегишли бир хат ёзиб, етказишни уста Алимдан илтимос қилади ва ўзи Тошкентга жўнаб кетади.

Ҳовлиси ортидаги воқеалар юзасидан миршаблар Қутидорни сўроқ қилади. Аммо натижа чиқмайди; қотил топилмайди, сир очилмайди. Уста Алим келтирган Отабекни мактубидан кейин Қутидорнинг аҳли-оиласи барча сирдан – “тақдир иши”дан воқиф бўлади, “хайрихоҳ қотил”ни таниб мамнун бўлишади. Қутидорлар уйда Отабекнинг Тошкентдан Марғилонга қайтиб келиш-келмаслик масаласи муҳокама этилади. Кумушга битилган махсус хатда ҳам бу гап очиқ айтилмаган бўлади. Ниҳоят “Келиб қолса яхши, келмаса, Тошкентга ўзимиз тушамиз-да”, дейди Қутидор. Улар олдиндаги уч ой қишни ўтказиб, ўзлари Тошкентга боришни ният қилишади.

* * *

Тошкент ва Қўқон аъёнларининг ўзаро келишув-тадбирлари натижасида Худоёрхон номидан ҳукуматни бошқараётган, халққа кўп жабр-зулмлар қилган Мусулмонқул

орадан кўтарилади. Юсуфбек ҳожи каби ақли тиниқ шахслар элни бирлаштириш, ўзаро низоларга барҳам бериш тарафдори бўлади. Шунинг учун ҳам Муҳаммад Ражаббек қўрбошининг уйида “саҳройи қипчоқ” элидан, “саҳройи итлар”га итоат этишдан қутулиш учун, уларни қириб, йўқ қилиш ниятида тузилаётган режаларига Юсуфбек ҳожи қўшилмайди; мажлис аҳлини ақл ва инсоф доирасида иш юритишга даъват қилади. Қипчоққа қарши бу адоват ортида мансабга эришиш нияти борлигини англаб қолади. Ичкаридан чиқадиган фитна-фасодни кутиб, шаҳар дарвозаси тагида босқинчи ўрис қўшини “қўр тўкиб” ётганидан огоҳлантиради; мажлис аҳлига қипчоқдан кўра каттароқ ёвнинг борлигини, кунлари “кофир қўлиға қолиши тўғрисида” ўйлашлари, элни парчаламасдан бирлаштириш лозимлигини таъкидлайди ва норизо бўлиб мажлисни тарк этади. Ҳожи кетгач, Ниёз қушбеги унинг устидан кулиб, кўкнори ичганга чиқаради; Қамбар шарбатдор ҳожининг ёши қайтиб, кўнгли жуда ҳам бўшашиб кетганини сўзлайди. Мажлисдаги Каримқул понсад ҳам, Муҳаммад Ражаб ҳам Юсуфбек ҳожининг узоқни кўзлаб айтгани оқилона маслаҳатига қулоқ тутмайди.

Баҳорнинг сеҳрли кунларининг бирида Отабек гузардаги Ҳасаналига дўкон қўшни бўлган кўнгли тоза, очикқина йигит – Али билан Мингўрикка қимизхўрликка чиқади. Баҳор ҳавосидан диллари яйраб дам олишади. Кечга яқин Қоймос дарвозаси орқали шаҳарга кирганларида боши танасидан жудо қилинган одамларга дуч келади. Уларнинг ўлдирилишига сабаби – қипчоқ бўлгани. Ҳасанали қирғин жараёнини, иш устидан – хум ёнидан тутиб келинган бир бўёқчининг қўллари бўёқ ҳолида қатл этилганини сўзлаб беради. Отабекнинг юраги эзилади ва бу ишда отасининг ҳам айби бор, деб ҳисоблайди. Ҳожи Отабекка ўзида айб йўқлигини, у мажлисни тарк этгач, изидан Ниёз қушбеги келиб, “мажлис аҳли ўз фикридан қайтди”, деб сўзлаганини, бу иблисона алдовларга учиб, ўша муттаҳамларнинг режаларидан бировга оғиз очмаганини, оқибат ғафлатда қолганини тушунтириб, Мусулмонқулга адовати бўлган хон қипчоқни қириб алаmidан чиқмоқчи бўлганини айтади. “Иттифоқнинг не эл эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб, ичкан мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар”дан зорланади... Отабек отасининг бу қирғинга мутлақо алоқасиз эканини англаб, ўзининг ўринсиз шубҳаси ва ўйидан уялади.

Мирзакарим қутидордан бир мактуб олиб, у ерда бўлиб ўтган барча ҳодисалардан бохабар бўлган Юсуфбек ҳожи Отабекни Марғилонда қилган ишлари юзасидан саволга

тутади. Энди Марғилонга қачон боришини суриштиради, “маълум эмас” жавобини олгач, уларнинг ўзлари қизларини олиб, Тошкентга келишлари хабарини беради.

Юсуфбек ҳожи оғзидан Марғилондан келини билан қудалар келишини эшитган Ўзбек ойим меҳмонларни кутиш тараддудига тушади. “Икки келинлик бўлиш” орзусида уч йиллик гина-адоватларни унутиб юборади. Ҳожи Зайнабни ҳузурига чорлаб, Марғилонда келаётган “опа”си, яъни кундоши билан эгачи-сингилдек бўлиб кетишлари юзасидан ваъдалар олади.

Марғилонлик келин ва қудаларни йўлдан кутиб олиш ҳамда кузатиб келиш учун Ҳасанали меҳмонлар йўлига чиқарилади. Зайнаб ва Ўзбек ойим бошлиқ қўшни хотинлар Офтоб ойим билан Кумушни қарши олишади. Барча йиғилганлар Кумуш билан Зайнабни қиёслашади; айна дамда, кундошлар ўртасида зимдан адоват бошланади. Кутидор шарафига ёзилган дастурхонга Юсуфбек ҳожининг яқин биродарлари таклиф этилиб, улар яқиндагина бўлиб ўтган қипчоқ қирғинини муҳокама қиладилар. Суҳбат орасида Юнус Муҳаммад охунд “Агар бирор қавмнинг иши ноаҳил одамга топширилган бўлса, бас, ўша қавмнинг қиёматини яқин бил”, мазмунидаги Пайғамбар алайҳиссалом ҳадисларини айтади, Юсуфбек ҳожи унинг гапларини тасдиқлайди ва ҳадисни такрорлайди. Жамоа масжидга пешин ўқиш учун қўзғалганда Ҳасанали Отабекни тўхтатиб қолади ва ўзига хос бир ҳийла ишлатиб Кумуш билан кўриштиради. Хуфтонга яқин Отабек, Кумуш ва Зайнаб – учовлари дастурхон бошида суҳбатлашиб ўтирар экан, Кумуш бошларидан яқинда ўтган тарихни сўз ўйини тарзида ҳикоя қилиб беради.

Ўзбек ойим меҳмонга кетган бир кунда кундошлар уйда ёлғиз қолишади; ўзаро адоватлари, душманликлари юзага чиқа боради. Орадан йигирма кунлар ўтиб, марғилонлик меҳмонлар уйларига қайтиш тараддудига тушадилар. Кутидор қизининг Тошкентда қолишига рози, Офтоб ойим эса Кумушни ўзи билан олиб кетмоқчи бўлади. Ўзбек ойим олиб қолиш тарафида; Кумуш ҳам қолишни ихтиёр этади. Кумушни ўзи билан олиб кетмоқчи бўлган Офтоб ойим барча умид кўчаларига бир-бир кириб чиқади; фойда бермайди. Охири кўпчилик фикрига ноилож рози бўлган она кетар маҳали Кумушга қайин ота ва қайин она хизматлари ҳамда кундоши билан муомала масаласида жуда ўринли насиҳатлар қилади. Эртаси куни эрталаб меҳмонлар Марғилонга қайтишади.

Энди воқеалар саҳнига Зайнабнинг эгачиси, табиатига кўра мутлақо унинг тескариси бўлган Хушрўй кириб, унинг қисқача тарихи, оилавий ҳаёти тасвирланади. Хушрўй ўзи хоҳлаб, бўлажак эри оилали Нусратбек билан тил бириктириб эрга тегиб олади; ўз кундошларига кун бермайди. Уч ой ичида илдиз отган бир оилани барбод қилади. Ўз кайфича кун кечиради, аммо орада фарзанди бўлмайди... Хушрўй келиб, Зайнабнинг оилавий ҳаётини таҳлил этади; синглисига ваҳший кўзлари билан тикилиб йўл-йўриқлар кўрсатади.

Юкли Кумушнинг ой-куни яқинлашиб, Ўзбек ойимнинг набира кўриш орзуси ушалаётган, ақиқа тўйини ўтказиш режалари тузилаётган бир паллада Отабек негадир хафа, ора-орада уста Алим фожеасини хотирлайди. Юсуфбек ҳожи юрт ишидан қўл ювиб, кунини “Қуръон” ҳамда “Далойил” ўқиш билан ўтказди. Кумуш шу арафада онасига мактуб битиб, бутун руҳий ҳолатини, кундоши билан бўлиб ўтаётган можароларни, Юсуфбек ҳожининг уларни “ойим-ойим”лаб тинчитишларини – барча-барчасини батафсил ёзади. Ниҳоят ой-куни етиб, кутилган меҳмон – ўғил фарзанд дунёга келади. Оила аъзолари бир-бирларини муборакбод этади. Суюнчилар улашилади. Отабек нохуш бир туш кўради. Эрта саҳарлаб ичкари кириб, кўзи ёриган Кумуш ҳолидан хабар олади. Тушлик пайти китоб мутолаа қилиб ўтирганида, ичкаридан Ойбодоқ чиқиб, Отабекни ичкарига чақиради. Кумуш ўқчийди, қайд қилади; табиб келиб беморнинг томир уришини кўриб, лабини тишлаб қолади; косадаги қолган таомдан татиб кўриб, заҳар ичганини айтади. Фожеа сабабчиси – овқатга заҳар қўшган Зайнабни Отабек талоқ қўяди. Шу саҳна устига келиб қолган Юсуфбек ҳожи “Чиқ, Зайнаб, чиқ! Лаънат сендек хотинга!” дейди. Ҳожини таниб бесаранжомланган Кумуш қўзғалмоқчи бўлади. Юсуфбек ҳожи “Қўзғалманг, ойим... қўзғалманг!” дейди. Кумушнинг навбатдаги жомга қўзғалишида қусуқ қонга айланади, бурнидан ҳам бир нечта томчи қон оқади. “Ойи... дада..., – сўнгра, – бегим”, деб ингранади ва эрининг юзини юзига қўйиб, уялгансимон кўзини юмади.

Эртаси куни жаноза маросими бўлади. Марғилондан йўлга чиққан ота-она бу маросимда қатнаша олмайди. Улар учинчи куни етиб келишади. Етти кун хатми қуръон қилиниб, элга ош берилади. Чақалоққа Ёдгорбек деб исм қўйишади. Зайнабнинг жинни бўлиб қолгани қозилар томонидан тасдиқлангандан кейин, унга жазо бериш ҳукми бекор қилинади.

Бу воқеалардан кейин Отабек Марғилонга кетади ва у кейинчалик бир неча марта Тошкентга келади. Ҳижрий 1277 йили Авлиёотадан Қоноатшо Юсуфбек ҳожига ёзган мактубида ўғли босқинчи ўрис қўшини билан тўқнашувда қаҳрамонона курашиб шаҳид бўлганини билдиради.

Шундан кейин Юсуфбек ҳожи хатми Қуръон қилиб, юртга ош беради, Ўзбек ойим эса қора кийиб таъзия очади.

Шарҳ

Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” романини ёзиш билан ўзбек романчилик мактабига асос солди. Юксак талант эгаси – ёш адиб қалами остидан чиққан биринчи ўзбек романи фавқуллоҳда бир муваффақият ва шухрат қозонди. Романнинг бошидаги бир қанча фасл дастлаб “Инқилоб” журналининг 1923 йилги феврал-март қўшма сониде босилади. Кейин китоб ҳолида нашр этилиб, қўлма-қўл ўқилади. “Ўткан кунлар” яратилган давр ўзбек халқи учун миллатнинг эрки, озодлиги, мустақиллиги, жаҳондаги ўрни масаласи ҳаёт-мамот аҳамиятига молик эди. Абдулла Қодирий ўз даврининг илғор бир зиёлиси сифатида Ватан ва миллат тақдири устида астойдил қайғурди, ўзича нажот йўлини излади. Замон талотўплари адиб қалбини изтиробга солди. “Ўткан кунлар” романи орқали халқнинг миллий онгини уйғотмоқчи бўлди, “тарихимизнинг энг кир, қора кунлари” – юртни мустамлака балосига гирифтор этган кейинги ноаҳил “хон замонлари” тўғрисида сўз очиб, бу аянчли ҳақиқатдан халққа сабоқ бермоқчи бўлди.

“Ўткан кунлар” романининг маъно-мундарижа доираси ниҳоятда кенг. Унда хилма-хил тақдирлар, ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий, оилавий-ишқий муаммолар қаламга олинган. Бироқ улар орасида юртнинг тақдири, мустақиллиги масаласи алоҳида ажралиб туради. Бинобарин, эл-юртнинг мустақиллиги, бирлиги масаласи романнинг асосий пафосини ташкил этади. Асарнинг бош қаҳрамонлари Отабек ва Юсуфбек ҳожилар шу юрт истиқлоли, фаровонлиги, осойишталиги йўлида ҳаётини, жонини

тиккан фидойи кишилар қиёфасида тасвирланади. “Ўткан кунлар” бамисоли улкан ва тиниқ кўзгу, унда ўзбек миллатининг муайян тарихий шароит, вазиятдаги турмуши, урф-одатлари, руҳий-маънавий дунёси, бўй-басти, қиёфаси кенг кўламда аниқ-равшан гавдалантирилади. Романдаги учлик – ошиқ, маъшуқа ва ағёр, бир қарашда, анъанавий ишқ дostonларини ҳам эслатади. Унда Отабек билан Кумушнинг тоза муҳаббати, ишқий кечинмалари, бахти ва бахтсизлиги жуда зўр маҳорат билан тасвир этилади. Асардаги жуда кам инсонлар қалбидан чуқур жой оладиган бир “дурри бебаҳо” – ишқ-муҳаббат туйғусига доир инжа тафсилотлар китобхонни ҳаяжонга солади; Отабек билан Кумушнинг саодатли онларидан маҳрум этган фожеавий саҳналар кишини чуқур ўйга толдиради. Муаллиф ошиқларнинг ишқий саргузаштлари баҳонасида муайян тарихий даврни – Туркистоннинг рус босқини арафасидаги аҳволи, қора кунларини кўз олдимизда гавдалантиради. Абдулла Қодирий Отабек билан Кумушнинг ишқ тарихини ёзар экан, айна дамда ўлканинг тутқунликка тушишининг бош сабаби жаҳолат, қолоқлик ва ўзаро ички низолардир, деган фикрни ғоят усталик билан асарнинг мазмун-моҳиятига сингдиради.

Адиб Юсуфбек ҳожи зиммасига катта юк юклайди. У ўзаро маҳаллий зиддиятларнинг зарарини яхши билади, қипчоқни қириш ишини қоралайди, аксинча, бир миллатнинг икки қавмини уларни “чин ёвға бериладиган куч” учун иттифоқчи санайди.

Абдулла Қодирий романида ўзбекнинг сокин оилавий ҳаёт тарзини ҳам, кундош келинлар орасидаги ўзаро низолар ва уларнинг ечимини ҳам жуда ишонарли, бағоят маҳорат билан тасвирлайди. Романдаги тасвирларга кўра, Юсуфбек ҳожи агар икки келин ўртасида “сўз чиққанини гоҳо эшитса, иккала келинни ўз олдига чақириб” насиҳат қилади. “Аввало Кумушдан ўпка қилиб: “Ойим, ҳар нима сиз каттасиз, Зайнаб ёш, каттадан кичикка шафқат лозим, мундоғ яхши эмас!” деган гапларни айтади. Сўнгра Зайнабга насиҳатлар бериб, “кейин иккисини дуо қилиб, бир-бирига салом” бердиради. Қайнона-келин муносабатлари ҳам Юсуфбек ҳожидек доно-донишманд оила раҳбари назаридан четда қолмайди. Романдаги жуда табиий образлардан бири бўлган Ўзбек ойим билан Юсуфбек ҳожи, Мирзакарим қутидор билан Офтоб ойим муносабатлари ҳам бутун салобати билан ўқувчи тасаввурига муҳрланади.

Романдаги ҳар бир қаҳрамонда жозиба бор; уларнинг кўнгли, кўзи, маънавий қиёфаси кўзга кўриниб туради; юрак уришлари эшитилади. Асосий, иккинчи даражали ва ҳатто

эпизодик қаҳрамонларнинг фикрлари теран, мулоҳазалари ҳикматлар билан тўйингандир. Раҳмат, Акрам ҳожи, Ойша буви, Ойбодоқ, Али ва бошқа қатор эпизодик образлар ўзининг ёрқин қиёфаси ҳамда латиф сўзлари билан эсда қолади.

Асар аввалидаги бир йиғинда мажлис аҳли Туркистоннинг ўша пайтдаги ҳолатини таҳлил қилади. Зиё шоҳичи: “Бизнинг шу ҳолга тушишимиз ўз феъли-хуйимиздан”, дейди. Отабек эса ижтимоий тубанликнинг сабабини иттифоқсизликда, ўзаро низоларнинг авж олганида, “бузғунчи ва низочи унсурлар томир ёйиб, ҳар замон содда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортишидан”, деб билади. Абдулла Қодирий XIX аср охиридаги Туркистонда кечаётган аҳволдаги “чувалган ипнинг учини топиб бергандек” бўлади. Дарҳақиқат, халқнинг обод ва озод турмушини дил-дилдан истаган Абдулла Қодирийдек бир инсоннинг маънавий-эстетик дунёсига ҳам бундай фикр-мулоҳазалар бегона эмас, албатта.

Тарихий-биографик романларда замон ва макон чегаралари танланган тарихий шахс-қаҳрамон ҳаёти солномасига кўп жиҳатдан мувофиқ келади. Бу табиий ҳол. Аммо адабиёт оламидаги тарихий асарлар турли асослар устига қурилади. Абдулла Қодирий ўзининг камтарона таъбири билан айтганда, “ҳавас” ланиб роман ёзишга киришар экан, мозийга назар ташлайди. Мозий эса замон ва макон жиҳатдан чексиз ҳамда мавҳумдир. Адиб “мозий”га аниқлик киритароқ “яқин ўтган кунлар”, “хон замонлари” бирикмаларини илова қилади. Зеро, биринчи ўзбек романи “Ўткан кунлар”нинг номланишида замон-вақт ифодаси мавжуд.

Аслида инсон ақли билан чегараланган замон-вақт эралар, асрлар, йиллар, фасллар, ойлар, ҳафталар, кунлар, соатлар... каби бутунликни, астрономик қаторни ташкил этади. Ижод аҳли тасвирлаётган воқеа-ҳодисаларининг ишончлилик қувватини ошириш учун шу астрономик вақтдан турли йўсинда ўз дунёқараши, маҳорати, ақл-идрокига қараб фойдаланади. Бошқачароқ айтганда, бадий асарда замон-вақт физикавий мазмундан адабий-фалсафий моҳиятига кўчади.

Абдулла Қодирий вақтдаги “Ўткан кунлар” мавҳумотини романнинг биринчи сатрларидаёқ парчалайди. Воқеалар саҳнага чиқаётган замон аломатини аниқ битиб қўяди: “1264-нчи ҳижрия, далв ойининг ўн еттинчи, қишки кунларнинг бири, қуёш ботқан, теваракдан шом азони эшитиладир...”. Романнинг бошланиши шундай, айти

чоғда, адибнинг асар ичидаги вақтни ифодалаш тамойиллари ҳам ушбу жумлада мужассам топган.

“Ўткан кунлар”даги давр қамровини белгилаш учун роман охирига назар ташлаймиз. Кумуш ўлган, унинг мазорига “тошдан ўйиб ясалган лавҳа” қўйилган. Ўқиймиз: “... Кумушбиби бинти Мирзакарим Марғилоний тарихи таваллуди 1248, вафоти 1269 ҳижрий, жумад-ул аввал...”. Гарчанд Қаноатшо Авлиё отадан Юсуфбек ҳожига мактуб йўллаб, Отабекнинг шаҳидлиги хусусида (роман “Хотима”сида берилишича) ҳижрий 1277 йил кузида хабар берган бўлса-да, “Ўткан кунлар”даги воқеалар ҳижрий 1269 йили якун топади. Демак, роман ичкарасида тахминан беш-олти йиллик замон бор.

Адибнинг бадиий сўзида бетакрор жозиба мужассам бўлгани боис “Ўткан кунлар” неча марта ўқилса ҳам, қайта мутолаага эҳтиёж сезаверади. Роман ўқувчини зериктирмайди. Қайта ўқиш жараёнида асарнинг янгидан-янги қирралари кашф этилади. Бир ўқилганда эътиборсиз ўтилган эпизодларга бошқа сафар диққат қаратилади. Бу ҳол, табиийки, адибнинг образ яратиш маҳоратига, инсон қалбини чуқур англашига дахлдор ҳодисадир. Зеро, кўркем адабиётдек санъат дунёсида бадиий тил муҳим саналади; сўз воситасида манзара, руҳият ва образ чизилади; “умр – отилган ўқ эрмиш”, “ўринсиз чирансанг, белинг синади” сингари ҳикматлар баён этилади. Барчага аён бу ҳақиқат бадиий адабиётнинг энг мураккаб алифбосидир. Абдулла Қодирий сўзида инсонни ўзига боғлаб турадиган, инсонни ўзига оҳанрабодек тортиб турган қувват бор. Буни ўқувчи сезмаслиги мумкин эмас. Айнан сўзнинг таъсири боис Кумуш ўлган саҳнада китобхон чидолмай, йиғлай бошлайди. Айтмоқчи, бу эпизоднинг ўзи йиғлаб ёзилган. Демак, адибнинг титраган, ичккан, ўксиган юраги шу саҳифаларга кўчган. Бадиий ижоддаги бир қонуният шуки, мужмал тасаввурлар мужмал ифодаланади; йиғлаб ёзилган саҳифалар йиғлаб ўқилади. Чинакам адибнинг эстетик дунёси, бетакрор қалби ана шундай саҳифаларга муҳрланади. Хўш, хотирлайлик-чи, Абдулла Қодирий Кумушни қандай сўзлар билан тасвирлаган эди? Мажзуб! Жуда беғубор ва бегидир! Агар эсингизда бўлса, романнинг аввалидаёқ Кумуш руҳиятида ҳам ғалати бир паришонлик содир бўлади. У ҳам Отабекка ўхшаб аллатавур бўлиб юради. Адиб Кумушнинг ўша ҳолатини жуда гўзал, қуюқ образли тил билан қуйидагича чизади: “... уйнинг тўрига солинфон атлас кўрпа, пар ёстиқ кучоғида совуқдан эринибми ва ё бошқа бир сабаб биланми уйғоқ ётқан бир қизни кўрамиз. Унинг қора зулфи пар ёстиқнинг турлик томониға тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ

жинггила кипрак остидағи тимқора кўзлари бир нуқтаға тикилган-да, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қаро камон, ўтиб кетган нафис, қийиғ қошлари чимирилган-да, нимадир бир нарсадан чўчиган каби... тўлған ойдек ғуборсиз оқ юзи бир оз қизиллиқға айланган-да, кимдандир уялған каби...”. Бу кўчирмадан Кумуш ҳолатини тасвирлашда ёзувчи сўзларни маржондек тергани кўриниб турибди.

Қодирий соҳир қалами остидан чиққан аксар тоза қаҳрамонларнинг ичу тоши жозибали, суюкли, таъсирли. Чунки адиб сўз сўзлашда узоқ андишага боради; қуруқ баён ўрнига воқеликни, инсонни тасвирлашни муҳим деб ҳисоблайди. Бевосита бадиий асарларидан олинган мисоллардан ташқари адибнинг турли мақолаларида акс этган адабий-эстетик қарашларида ҳам ўша концепция ўзининг теран ифодасини топган. “Ёзувчиларимизга” номли мақоласида: “Сўз қолип, фикр унинг ичига қўйилган ғишт бўлсин”, деган маслаҳатни беради. Сўнгра айнан сўз сўйлаш тўғрисида қуйидаги эътиборли фикрларни баён қилади: “Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак. Ёзувчининг ўзигина тушуниб, бошқаларнинг тушунмаслиги катта айб. Асли ёзувчилик айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммага баробар англата билишда, орага англашмовчилик солмасликдадир. Бундан ташқари, фикрнинг ифодаси хизматига ярамаган сўз ва жумлаларга ёзувда асло ўрин бермаслиги лозим”. Бадиий ижодга тегишли бу маслаҳатлар эскирмайдиган ҳақиқатлардир.

Абдулла Қодирий романларини ўзбек адабий тили замонавий кўринишда шаклланаётган бир даврда ёзди. Адабий тилнинг рутбаси, мақоми юксалишида адибнинг хизмати катта бўлди. Тил миллатни бирлаштирувчилик қудратига эга қадриятдир. Қодирийшунос олимлар фикрига эътибор берилса, Абдулла Қодирий тошкентлик бўла туриб ўз романларида маҳаллий шева унсурларини умуман қўлламайди. Ҳатто қаҳрамонларининг нутқини индивидуаллаштиришда ҳам бошқа бадиий воситалардан фойдаланади. Демак, адиб шу зайлда бор маҳорати билан ўзбек адабий тилининг бойлигини, ўзбек тилининг кенг имкониятларини намоиш ҳам қилади.

“Ўткан кунлар” тарихий роман; у бахт ва бахтсизлик, қайғулар ва туйғулар романи. Бу гап тасвирга ҳам, тасвирловчига ҳам, ўқувчига ҳам баб-баравар тегишлидир. Асарда руҳий-психологик талқинга объект бўладиган юзлаб эпизодлар бор. “Ўткан кунлар” даги айрим ном ва сўзлар статистик метод асосида тадқиқ қилинганида,

“Отабек” энг кўп учрайдиган, сал кам минг марта такрорланадиган исм экани маълум бўлади. Ҳамминг тасаввурига севги достони, севишганларнинг ишқ тарихи сифатида муҳрланган романнинг бирорта саҳифасида “севги” сўзи деярлик қўлланмайди; айна сўзнинг давр тилига мос “суюкли”, “суюб” тарзида қўлланиши ҳам кўпчиликни ташкил этмайди. “Муҳаббат” сўзининг жами такрори бир нечта ўнликдан ошмайди; “ишқ” ва “ошиқ” сўзларидан ҳар бирининг такрори эса, ақалли ўнтага ҳам етмайди. Бундай санокли ёндашувлар сўз қадрини, сўзларни қуруқ такрорлагандан кўра уни бутун ҳис ва туйғулар кўлами билан тасвирлаш, сўзни жонлантириш, сўзга ҳаёт бахш этиш муҳим эканини кўрсатади. Шунингдек, роман “ҳошия”сидаги битиклардан ториб, “Ёзғувчидан” берилган пролог ва эпилоглар ва ҳатто фаслларнинг номланишларигача – барча-барчаси интертекстуал анализ учун ҳам манба бўлади.

Бир неча йилдан кейин роман юз ёшга тўлади. Сал кам бир асрлик давр оралиғида ўзбек адабиётида кўплаб романлар ёзилди. “Ўткан кунлар”дан кейинги иккинчи ўринга қўйилган романлар сони кўпайиб кетди; таассуфки, иккинчи ўрин имтиёзи ва сон-санови маълум эмас. Бироқ веқеликни ғоявий-бадиий томондан мукамал тасвирлагани, психобиографик, лингвопоэтик, паралингвистик, герменевтик ва бошқа барча турдаги адабий-назарий талқинларга бардоши, шунингдек, китобхонлар эътибори ва эътирофига сазовор бўлгани ҳамда дунё тилларига таржима этилгани жиҳатидан биринчи ўзбек романи – “Ўткан кунлар” ҳали бугунга қадар ўша юксак мақомида мустаҳкам турибди.

“Ўткан кунлар” ҳаёлий ва ҳаётий омиллар уйғунлигида майдонга келган улкан бир маънавият қасрики, унинг ичкарасига кирган одам инсоният абадиятига дахлдор тушунчаларнинг бадиий талқинига, энг нафис ҳис-туйғуларнинг бетакрор тасвирига, ўзаро чамбарчас боғланган ижтимоий ва индивидуал ҳолатлар занжирига дуч келади; ақли ҳайрон қолади.

Мавлоно Ойбек Абдулла Қодирий ижодига бағишланган тадқиқотида адиб шахсияти ва ижодига баҳо бериб ёзади: “Абдулла Қодирий истеъдодли, қалби бутун ва ўзига хос равишдаги шахс эди... Абдулла Қодирийнинг прозаси биринчи навбатда ғоятда ҳаётийлиги билан ажралиб туради”. Ҳақ гап; исботи – “Ўткан кунлар” романи.

Баҳодир КАРИМОВ,

филология фанлари доктори

“Жаҳон адабиёти” журнали, 2013–4